

Wstęp

1. Temat pracy

Studia nad historią Zakonu Dominikanów mają długą tradycję w naszej historiografii¹. Prace te wpisują się zarazem w szerszy nurt badań nad rolą zakonów żebraczych w życiu religijnym społeczności średniowiecznych miast². Obok syntetycznych ujęć, dotyczących dziejów całego zgromadzenia lub jednej prowincji zakonnej, powstają również monografie poszczególnych klasztorów, które umożliwiają pogłębioną analizę ich funkcjonowania w konkretnych warunkach i w lokalnej specyfice. Zaliczyć można do nich niniejsze opracowanie, poświęcone dziejom Klasztoru Dominikanów w Elblągu. Obejmuje ono cały okres funkcjonowania konwentu, od jego fundacji w XIII w. po upadek w połowie XVI w.³

¹ W literaturze polskiej zagadnienie to wciąż najbardziej kompleksowo prezentuje praca zbiorowa: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, t. 1–2, red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975. Ważne postulaty badawcze zawiera zbiór studiów: *Dzieje dominikanów w Polsce XIII–XVIII wiek. Historiografia i warsztat badawczy historyka*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, J.A. Spieź, Lublin 2006. Cenne uwagi na temat wyników dotychczasowych prac wraz z dalszymi postulatami badawczymi w formie ekskursów do przedruku własnych artykułów zamieścił J. Kłoczowski w książce *Polska prowincja dominikańska w średniowieczu i Rzeczypospolitej obojga (wielu) narodów* (Studia nad historią dominikanów w Polsce, t. 5), Poznań 2008. Z nowszych prac warto także wspomnieć liczne opracowania, które ukazują się od 2007 r. w ramach serii „Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie”. Wśród nich znajdują się m.in. monografie klasztorów w Toruniu, Warszawie i Brzegu. Na temat ostatniego klasztoru powstały aż dwie książki. W ramach wspomnianej serii opublikowano jedną z nich, dotyczącą życia codziennego zakonników. Ogłoszono tam także prace na temat klasztorów kontraty mazowieckiej (w Płocku: św. Dominika i Świętej Trójcy, Warce, Sochaczewie i Łowiczu). Poza serią ukazały się natomiast monografie klasztorów dominikańskich w Sieradzu, w Opolu oraz zbiór artykułów, dotyczący głównie klasztoru w Łęczycy.

² Kierunki badań nad funkcjonowaniem wspólnot mendykantkich w miastach obecne w literaturze polskiej omówił M. Derwich, *Klasztor a miasto w średniowieczu w historiografii europejskiej. Próba podsumowania* [w:] *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Opole 2000, s. 43–47.

³ Niniejsza książka stanowi zwieńczenie badań autora nad dziejami Klasztoru Dominikanów w Elblągu, których początkiem była praca magisterska zatytułowana: „Konwent dominikanów w Elblągu (studium prozopograficzne)”, Gdańsk 2000.

W pracy przedstawiono zarówno zagadnienia dotyczące organizacji wewnętrznej i funkcjonowania klasztoru, jak i relacji zakonników z ich zapleczem społecznym, w tym roli, jaką odgrywali w życiu miasta⁴. Obok wymiaru lokalnego zaprezentowano także szerszy kontekst działalności miejscowych dominikanów: ich aktywność w obrębie najniższej jednostki administracji zakonnej na tych terenach, którą była kontrata pruska⁵, a także w ramach prowincji polskiej i całego Zakonu Braci Kaznodziejów⁶.

2. Stan badań

Ogólne informacje na temat klasztoru przynoszą powstałe pod koniec XVIII i w XIX w. opisy historii Elbląga i kościoła poklasztornego⁷. Podobnie jest w wypadku nowszych syntez dziejów miasta⁸. Funkcjonowanie dominikanów w Elblągu w okresie krzyżackim jako pierwszy przedstawił szerzej Werner Roth w książce poświęconej domini-

⁴ Przeglądy stanu badań nad historią Elbląga zob. S. Gierszewski, *Elbląg w historiografii zachodnoniemieckiej*, „Rocznik Elbląski” (dalej: RE) 1961, t. 1, s. 31–72; J. Powierski, *Stan i potrzeby badań nad dziejami Elbląga w średniowieczu*, RE 1989, t. 11, s. 57–74; W. Długokęcki, *Elbląg średniowieczny w polskiej literaturze naukowej*, RE 2014, t. 25, s. 13–26.

⁵ W skład kontraty pruskiej w XV w. wchodziły klasztory w Gdańsku, Chełmnie, Elblągu, Toruniu, Tczewie i Gierdawach.

⁶ Na temat kategorii „regionalizmu” i „lokalności” w badaniach porównawczej historii zakonów, rozumianych jako kontekst, w którym funkcjonowały poszczególne wspólnoty i klasztory, zależne od lokalnego otoczenia ekonomicznego, kościelnego, władzy, patronatu i zaplecza społecznego, zob. J. Röhrkasten, *Regionalism and locality as factors in the study of religious orders* [w:] *Mittelalterliche Orden und Klöster im Vergleich. Methodische Ansätze und Perspektiven*, hrsg. von G. Melville, A. Müller (Vita Regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter, Bd. 34), Berlin 2007, s. 254–257.

⁷ M.G. Fuchs, *Ueber das Menschliche. Ein Schulactus, auf dem Elbingschen Gymnasio den 14ten April 1796 zum Andenken der Gründung der Hauptkirche zu St. Marien in Elbing vor 550 Jahren gehalten*, Elbing [1800], s. 25–44; tenże, *Beschreibung der Stadt Elbing und ihres Gebietes*, Bd. I, Elbing 1818; G. Döring, *Versuch einer Geschichte und Beschreibung der Evangelischen Hauptkirche zu St. Marien*, Elbing 1846; H.F. Neumann, *Zur Feier der vor 600 Jahren erfolgten Gründung der St. Marien-Kirche*, „Elbinger Anzeigen”, 1846, Nr. 33 (Beilage), s. 1–3, 5–6; G. Döring, *Hauptkirche zu St. Marien in Elbing*, „Neue Preussische Provinzial-Blätter” 1847, Bd. 4, s. 174–176; F. von Quast, *Beiträge zur Geschichte der Baukunst in Preußen*, „Neue Preussische Provinzial-Blätter” 1850, Bd. 9, Januar–Juni, s. 26–29; M. Toeppen, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter*, Danzig 1871–1873. Z wymienionych prac najwięcej szczegółowych informacji odnośnie do dziejów klasztoru zestawiał Max Toeppen.

⁸ E. Carstenn, *Geschichte der Hansestadt Elbing*, Elbing 1937; *Historia Elbląga*, red. S. Gierszewski, A. Groth, t. I–II, cz. 1, Gdańsk 1993–1996.

kanom i franciszkanom w Prusach Krzyżackich do 1466 r.⁹ Liczne wzmianki na temat klasztoru i zakonników z elbląskiego konwentu zawarte są też w pracach Jerzego Kłoczowskiego dotyczących dziejów prowincji polskiej zakonu. Co ważne, wykorzystano w nich pomijane wcześniej źródła proveniencji zakonnej, przede wszystkim akta kapituł prowincji polskiej¹⁰. Ważne uwagi na temat fundacji klasztoru w Elblągu poczynił Marian Dygo¹¹. Kilka artykułów na temat działalności dominikanów na Pomorzu Gdańskim ogłosił Dariusz Aleksander Dekanski¹². W monografii poświęconej początkom prowincji polskiej zakonu rozpatrzył on też okoliczności fundacji wspomnianego klasztoru¹³. Informacje o zakonnikach związanych z elbląskim konwentem znaleźć można w studiach poświęconych systemowi szkolnemu dominikanów w prowincji polskiej¹⁴. Skład osobowy konwentu przeanalizowano szczegółowo w studium

⁹ W. Roth, *Die Dominikaner und Franziskaner im Deutsch-Ordensland Preußen bis zum Jahre 1466*, Königsberg 1918.

¹⁰ Autor ten przygotował pod kierunkiem prof. Karola Górskiego pracę magisterską pt.: „Dominikanie prowincji polskiej na Pomorzu w XV w.”, Poznań–Toruń 1948, mps, rękopis w Archiwum Prowincji Polskiej oo. Dominikanów w Krakowie. Zob. K. Górski, *Jerzego Kłoczowskiego: Dominikanie prowincji polskiej na Pomorzu w XV w. (Les Dominicains de la province de Pologne en Poméranie au XV-e siècle)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1953, t. 5, z. 1–4, s. 72–74. W kolejnych latach J. Kłoczowski ogłosił kilka artykułów uwzględniających dane na temat klasztoru w Elblągu: J. Kłoczowski, *Dominikanie prowincji polskiej na Pomorzu*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1951 (1953), t. 5, s. 72–74; tenże, *Reforma polskiej prowincji dominikańskiej w XV–XVI wieku*, „Rocznik Humanistyczny KUL” 1953, t. 4, s. 45–92; tenże, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIII w.*, „Nasza Przyszłość” 1957, t. 6, s. 83–126; tenże, *Dominikanie polscy nad Bałtykiem w XIV–XVI stuleciu* [w:] *Pastori et magistro. Praca zbiorowa wydana dla uczczenia jubileuszu 50-lecia kapłaństwa Jego Ekscelencji ks. bp dr. P. Kałwy profesora i Wielkiego Kanclerza KUL*, Lublin 1966, s. 489–508.

¹¹ M. Dygo, *Studia nad początkami władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach (1226–1259)*, Warszawa 1992.

¹² D.A. Dekanski, *Postawa dominikanów polskich w latach 1310–1339 wobec kwestii zajęcia przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego*, „Rocznik Gdański” 1992, t. 52, z. 1–2, s. 21–33; tenże, *Dominikanie polscy wobec zajęcia przez Krzyżaków Pomorza Gdańskiego w latach 1308–1309* [w:] *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV wieku*, red. J. Kłoczowski, J.A. Spież, Poznań 2002, s. 259–270; tenże, *Kilka uwag o edukacji zagranicznej dominikanów i karierach zakonnych Kaznodziejów z Pomorza Gdańskiego w średniowieczu* [w:] *Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwiński dedicata*, red. A. Odrzywolska-Kidawa, Warszawa 2010, s. 619–626.

¹³ Tenże, *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeskiej. Pokolenie św. Jacka w zakonie*, Gdańsk 1999, s. 192–193, 209–215.

¹⁴ J. Kłoczowski, *Ze związków Polski z krajami zachodnimi u schyłku średniowiecza. Studia zagraniczne dominikanów prowincji polskiej* [w:] *Polska w Europie. Studia historyczne*, red. H. Zins, Lublin 1968, s. 109–135; tenże, *Kształcenie w polskiej prowincji dominikańskiej w początkach XVI wieku*, „Zapiski Historyczne”, 1969, t. 34, z. 3, s. 107–123; tenże, *Studia w polskiej prowincji dominikańskiej za prowincjalatu Jakuba z Bydgoszczy (1447–1478)* [w:] *Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia dla uczczenia prof. Kazimierza Tymienieckiego*, red. J. Bardach, Poznań 1970, s. 457–481;

prozopograficznym, obejmującym wszystkie klasztory kontraty pruskiej¹⁵. W kilku innych opracowaniach przedstawiono natomiast podstawy ekonomiczne funkcjonowania klasztoru i jego związki z zapleczem społecznym¹⁶. Ogólny zarys dziejów klasztoru w średniowieczu przedstawiła Grażyna Nawrońska¹⁷. Wzmianki na temat elbląskich dominikanów znajdują się także w opracowaniach poświęconych historii Kościoła w średniowiecznym Elblągu, w tym relacjom krzyżacko-mendykanckim i działalności tych zakonów w Prusach Krzyżackich i Królewskich¹⁸. Podejmowano również kwestię zawartości i losów biblioteki klasztornej¹⁹. Odrębny nurt badań stanowią prace dotyczące historii budownictwa i architektury, w których uwzględniono

J.B. Korolec, *Lista lektorów dominikańskich prowincji polskiej w XIII–XIV w.*, „Materiały i Studia Zakładu Historii Filozofii Starożytnej i Średniowiecznej” (dalej: MiSZHFSS) 1962, t. 2, s. 195–213; tenże, *Lista lektorów i szkół dominikańskich w Polsce w XV w.*, MiSZHFSS 1965, t. 4, s. 100–126; tenże, *Struktura organizacyjna szkół dominikańskich*, MiSZHFSS 1968, t. 9, s. 324–331; P. Kielar, *Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w Polsce w XIV wieku*, „Sprawozdania TN KUL” 1968, t. 17, s. 159–169; tenże, *Organizacja szkolnictwa*, tamże, s. 304–318; tenże, *Piotr Wichman. Dominikanin magister teologii* [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972...*, t. 1, s. 373–392; tenże, *Studia nad kulturą szkolną i intelektualną dominikanów prowincji polskiej w średniowieczu (I. Powstanie i rozwój organizacji szkolnej dominikanów w Polsce w XIII–XIV w.)* [w:] tamże, s. 271–356; K. Kaczmarek, *Jeszcze o lektorach i studentach średniowiecznej prowincji polskich dominikanów oraz ich szkołach w Krakowie i we Lwowie*, „Nasza Przyszłość” 1997, t. 88, s. 59–89; W. Bucichowski, *Lista lektorów dominikańskich prowincji polskiej od erygowania prowincji (1225) do roku 1525*, „Przegląd Tomistyczny” 1997, t. 6/7, s. 45–231; K. Kaczmarek, *Szkoły i studia polskich dominikanów w okresie średniowiecza*, Poznań 2005.

¹⁵ R. Kubicki, *Środowisko dominikanów kontraty pruskiej od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2007.

¹⁶ S. Chojnacki, *Podstawy gospodarcze funkcjonowania klasztorów mendykanckich w państwie krzyżackim w Prusach*, „Klio” 2001, t. 1, s. 15–39; R. Kubicki, *Dominikanie w Elblągu – materialne podstawy egzystencji konwentu i jego związki z miastem*, RE 2004, t. 19, s. 5–30; tenże, *Podstawy ekonomiczne funkcjonowania mendykanów w państwie krzyżackim i Prusach Królewskich do połowy XVI w.* [w:] *Inter oeconomiam coelestem et terrenam mendykanci a zagadnienia ekonomiczne*, red. W. Długokęcki, T. Gałuszka, R. Kubicki, A. Zajchowska, Kraków 2011, s. 183–237; tenże, *Mieszkańcy Elbląga wobec klasztoru dominikanów od XIII do początku XVI w.*, RE 2016, t. 27, s. 31–49.

¹⁷ G. Nawrońska, *Dominikanie w średniowiecznym Elblągu* [w:] *Dominikanie. Gdańsk – Polska – Europa*, red. D.A. Dekański, A. Gołębniak, M. Grubka, Gdańsk 2003, s. 321–333.

¹⁸ M. Józefczyk, *Średniowiecze Elbląga, z problematyki społeczno-religijnej*, Elbląg 1996; S. Zonenberg, *Stosunki dominikańsko-krzyżackie w Prusach do 1466 roku* [w:] *Klasztor dominikański w Toruniu w 750. rocznicę fundacji*, red. P. Oliński, W. Rozyńkowski, J. Raczkowski, Toruń 2013, s. 43–77; tenże, *Stosunki krzyżacko-mendykanckie w Prusach do 1466 roku*, Bydgoszcz 2018; R. Kubicki, *Zakony mendykanckie w Prusach Krzyżackich i Królewskich od XIII do połowy XVI wieku*, Gdańsk 2018.

¹⁹ E. Chlebus, *Dzieje dawnego księgozbioru dominikanów elbląskich*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2024, nr 3 (326), s. 335–386.

obiekty klasztorne i Kościół Dominikanów w Elblągu²⁰. Powstało też kilka prac popularyzacyjnych poświęconych dominikanom i kościołowi poklasztornemu²¹.

3. Źródła

Źródła do dziejów klasztoru i konwentu elbląskiego zachowały się tylko częściowo²². Wpływ na to miał przede wszystkim upadek fundacji w połowie XVI w. Wówczas to obiekty poddominikańskie i przywileje klasztoru znalazły się w posiadaniu władz miasta, dla których świadectwa działalności religijnej zakonników nie miały jednak szczególnej wartości. Przejawem tego był brak należytej staranności o zachowanie biblioteki klasztornej²³. Władze miasta dbały natomiast o dyplomy potwierdzające prawa i przywileje klasztoru oraz dokumenty poświadczające fakt dobrowolnego przekazania przez zakonników klasztoru Radzie Starego Miasta Elbląga²⁴. Szczęśliwie źródła te przetrwały pożar ratusza Starego Miasta, który miał miejsce w 1777 r.²⁵ W później-

²⁰ M. Gajewska, J. Kruppé, *Badania archeologiczne na terenie kościoła NMP we Elblągu w roku 1959*, RE 1961, t. 1, s. 207–226; K. Hauke, H. Stobbe, *Die Baugeschichte und Baudenkmäler der Stadt Elbing*, Stuttgart 1964; Ch. Herrmann, *Bettelorden* [w:] *Mittelalterliche Architektur in Polen. Romanische und gotische Baukunst zwischen Oder und Weichsel*, Bd. 1, hrsg. von Ch. Herrmann, D. von Winterfeld, Petersberg 2015, s. 185–267 (dominikanie w Elblągu, s. 199–201); P. Samól, *Architektura kościołów dominikańskich w średniowiecznych Prusach*, Gdańsk 2022.

²¹ E. Carstenn, *Die evangelische Hauptkirche zu St. Marien in Elbing. Ein Führer*, Elbing 1928; E. Klamann, *Elbląscy dominikanie*, „Jantarowe Szlaki” 1999, t. 42, nr 1, s. 26–30; tenże, *Kościół Najświętszej Marii Panny w Elblągu*, „Jantarowe Szlaki” 1999, t. 42, nr 3, s. 20–26.

²² Szczegółowe dane na temat archiwaliów zachowanych w Archiwum Państwowym w Gdańsku zob. R. Kubicki, *Źródła do dziejów konwentu dominikanów w Elblągu w zasobie Archiwum Państwowego w Gdańsku* [w:] *100 lat Archiwum Państwowego w Gdańsku. Sesja jubileuszowa*, red. A. Przywuska, Gdańsk 2001, s. 243–260. W szerszym ujęciu także w tenże, *Znaczenie zbiorów dawnych archiwów miejskich w badaniach nad historią dominikanów w XIII–XVIII w. – na przykładzie miast Prus Krzyżackich i Królewskich* [w:] *Historia – Archiwa – Gdańsk. Studia dedykowane profesorowi Czesławowi Biernatowi w 90. rocznicę urodzin*, red. tenże, A. Przywuska, Gdańsk 2014, s. 189–205.

²³ Szerzej na ten temat zob. podrozdział 4.3: *Biblioteka klasztorna*.

²⁴ Te ostatnie częściowo opublikował F. Hipler, *Die ältesten Schatzverzeichnisse der ermländischen Kirchen*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” (dalej: ZGAE) 1886, Bd. 8, H. 24–26, s. 503–516.

²⁵ W jego wyniku wiele akt spłonęło; inne znalazły się w rękach prywatnych zbieraczy i miłośników zabytków, stając się także przedmiotem handlu. Rozproszone materiały udało się w znacznej części odzyskać na drodze wykupu, darowizn i długotrwałych procesów sądowych. Dzięki tym zabiegom zasób został częściowo uratowany, jednocześnie wzbogacano go dopływami i przejmowaniem materiałów powstających w wyniku bieżącej działalności, zob. *Archiwum miasta Elbląga. Przewodnik po zespołach 1242–1945*, oprac. J. Czaplicka, W. Klesińska, Warszawa 1970, s. 11–15.

szym czasie, aż do 1944 r., znajdowały się w archiwum miejskim i zostały wraz z nim ewakuowane w głąb Niemiec. Po rewindykacji powróciły z Goslaru w 1947 r. i zostały umieszczone wraz z całym zasobem archiwum miejskiego w Archiwum Państwowym w Gdańsku²⁶. Oryginalne dokumenty dotyczące Klasztoru Dominikanów w Elblągu przechowywane są obecnie w zbiorze akt miasta Elbląga, w dziale dokumentów (APG, 368)²⁷. Ważne są też odpisy innych niezachowanych w oryginale dokumentów, znajdujące się w tak zwanych Rękopisach elbląskich (APG, 492)²⁸. Wśród nich najważniejszy jest kodeks dyplomatyczny elbląski, przygotowany przez XIX-wiecznego archiwistę miejskiego Heinricha Ferdinanda Neumanna²⁹. Obok niego w Rękopisach elbląskich znajdują się także odpisy dokumentów dotyczących starań dominikanów o odzyskanie kościoła i klasztoru, podejmowanych od lat 80. XVI w.³⁰ Ponadto w archiwum w Gdańsku istniał przed wojną osobny zbiór trzech dokumentów dotyczących dominikanów w Elblągu (sygnatura dawna GAP, 370), którego losy nie są znane³¹. Część z najstarszych dokumentów dotyczących dziejów klasztoru została opublikowana w kodeksach dyplomatycznych Prus Krzyżackich i poszczególnych biskupstw³². Drukiem udostępniono fragment księgi domowej klasztoru, zawierający zbiór formuł z czasów biskupów warmińskich Hermana i Jana (1338–1373)³³. Cenne

²⁶ *Archiwum miasta Elbląga. Przewodnik po zespołach...*, s. 11–15.

²⁷ Regesty tych dokumentów ogłosił E. Volckmanna, *Katalog Elbinger Stadtarchiv*, Elbing 1875. Obecnie dokumenty te mają jednak inne sygnatury archiwalne. Dokumenty z tego działu cytujemy jako APG, 368 i aktualna sygnatura dokumentu.

²⁸ *Inwentarz zbioru „Rękopisy elbląskie”*, oprac. E. Morcinek, Warszawa 1967.

²⁹ Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG), Rękopisy elbląskie, 492/783, H.F. Neumann, *Codex diplomaticus elbingensis* (lata 1238–1398); 492/784 (lata 1400–1453); 492/785 (lata 1454–1500); 492/786 (lata 1501–1572). Na temat innych odpisów dokumentów, dotyczących klasztoru, w zbiorze Rękopisów elbląskich zob. R. Kubicki, *Źródła do dziejów...*, s. 243–260.

³⁰ APG, Rękopisy elbląskie, 492/449, S.G. Fuchs, *Ecclesiastica elbingensis*, s. 131–165; 492/674, C.Ch. Lange, *Documenten Sammlung*, IV, s. 365–373; 492/690, D. Meyer, *Genuinus Reipublicae Elbingensis I* (1238–1718), s. 659–726.

³¹ Zachował się inwentarz tego zbioru, APG, Gdańskie Archiwum Państwowe (Staatsarchiv Danzig), 280/386. Dwa z tych dokumentów zostały opublikowane w: *Codex diplomaticus Warmienses oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej: CDW), hrsg. von C.P. Woelky, J.M. Saage, Bd. I, Mainz 1860, Nr. 14, s. 22–23; Nr. 123, s. 219–220. Trzeci znany jest obecnie z odpisu w GStA PK w Berlinie-Dahlem, XX. HA, Ordensfoliant Nr. 107, k. 103v–105r.

³² *Preußisches Urkundenbuch* (dalej: PrUB), hrsg. von R. Philippi i in., Bd. I–VI, Königsberg–Marburg 1882–2000; *Urkundenbuch des Bisthums Samland* (dalej: UBS), hrsg. von C.P. Woelky, H. Mendthal, Leipzig 1891–1905; *Urkundenbuch des Bisthums Culm* (dalej: UBC), hrsg. von C.P. Woelky, Th. I–II, Danzig 1885–1887; CDW, hrsg. von C.P. Woelky i in., Bd. I–IV, Mainz–Braunsberg–Leipzig 1860–1935.

³³ CDW, Bd. II, Nr. 306, s. 312–323. Formuły te wydano na podstawie zaginionego dziś rękopisu z biblioteki miejskiej o ówczesnej sygnaturze Q. 72, fol. 170–178.

wzmianki, ilustrujące działalność zakonników, zawarte są także w źródłach rachunkowych proveniencji krzyżackiej³⁴ oraz miejskiej³⁵. Zarazem jednak znaczna część przekazów do dziejów klasztoru, szczególnie z XV w., nie została wciąż opublikowana. Znajdują się one we wspomnianym już Archiwum Państwowym w Gdańsku, Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie³⁶ i Archiwum Pruskich Dóbr Kultury w Berlinie-Dahlem³⁷.

Obok przekazów ilustrujących głównie lokalny kontekst działania klasztoru w mieście równie ważne są źródła zakonne poświadczające aktywność elbląskich dominikanów w skali prowincji polskiej zgromadzenia. Najważniejsze z tego punktu widzenia są akta posiedzeń kapituł prowincji polskiej³⁸. Pewne dane na ten temat przynosi zbiór formuł używanych przez prowincjałów polskich w XIV i początkach XV w.³⁹ Bardziej ogólny kontekst działalności zakonu ukazują akta kapituł general-

³⁴ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409* (dalej: MT), hrsg. von E. Joachim, Königsberg 1896.

³⁵ *Das älteste Zinsbuch der Altstadt Elbing 1295 bis etwa 1316*, hrsg. von A. Semrau, „Elbinger Jahrbuch” 1924, H. 4, s. 1–32; *Das Elbinger Stadtbuch*, Bd. I: 1330–1360 (1393), hrsg. von H.W. Hoppe, ZGAE, Beiheft 3, 1976; Bd. II: 1361–1480, hrsg. von H.W. Hoppe, ZGAE, Beiheft 5, 1986; *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414* (dalej: NKRSME), cz. 1–2, wyd. M. Pelech (Fontes, vol. 72–73), Warszawa–Poznań–Toruń 1987–1989.

³⁶ Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Biskupie, dział D1; B1a.

³⁷ Przechowywane tam źródła dotyczą kontaktów dominikanów z zakonem krzyżackim. Na temat zasobu archiwum zob. *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525* (dalej: RHDO), bearb. E. Joachim, hrsg. von W. Hubatsch, Pars I–II, Register, Göttingen 1948–1973. Jeden list do dziejów klasztoru w Elblągu z zasobu tego archiwum opublikował M. Pelech, *Die Teilnahme der Altstadt Elbing im Großen Krieg (1409–1411) und ihre während des Krieges erlittenen Schäden*, „Beiträge zur Geschichte Westpreußens” 1987, Bd. 10, s. 49–66. Inny list w tej samej sprawie ogłosił M. Perlbach, *Bericht über eine für Pommerellische Urkundenbuch unternommene Reise nach Polen*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 1880, H. 1, s. 89 (Beilage IV). Pochodzi on ze zbiorów Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie.

³⁸ *Acta Capitulorum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum*, vol. 1: 1225–1600, ed. R.F. Madura, Roma 1972. Ich dopełnienie stanowi praca dziejopisa zakonnego W. Teleżyńskiego, „De rebus provinciae Poloniae S. Hyacinthi Ordinis Praedicatorum”, rkps przechowywany w Bibliotece Kórnickiej, I F 93. Ekskerty z tej pracy włączył do edycji akt kapituł prowincjonalnych F. Madura. W późniejszym czasie wydano dalsze fragmenty akt prowincjalnych, nieznanych F. Madurze. Zob. P. Kielar, *Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV w.*, „Studia Philosophiae Christianae” 1969, t. 1, s. 304–318; M. Zdanek, *Fragment akt kapituły prowincjalnej dominikanów polskich z 1338 roku*, „Roczniki Historyczne” (dalej: RH) 2010, t. 76, s. 263–276; T. Gałuszka, *Fragment akt kapituły prowincjalnej dominikanów polskich z lat dziewięćdziesiątych XIV wieku. Studium historyczne i edycja tekstu*, RH, t. 79, 2013, s. 119–145; tenże, *Fragmenty czternastowiecznych akt kapituł prowincjalnych dominikanów polskich w zbiorach Bayerische Staatsbibliothek w Monachium. Kapituła prowincjalna w Opatowcu w 1384 r.*, „Studia Źródłoznawcze” 2013, t. 51, s. 107–122.

³⁹ *Zbiór formuł Zakonu Dominikańskiego prowincji polskiej 1338–1411* (dalej: ZFZD), eds. J. Woroniecki, J. Fijałek, Kraków 1938.

nych⁴⁰ i rejestry korespondencji najwyższych władz zakonnych⁴¹. Obok wskazanych przekazów pewną wartość informacyjną mają źródła narracyjne, zarówno te spisane przez samych dominikanów, na czele z kroniką pruską Szymona Grunaua⁴², jak i przez kronikarzy kościelnych i miejskich⁴³. Niestety, brak nam kilku kategorii źródeł, które byłyby pierwszorzędym materiałem do badań wielu aspektów funkcjonowania klasztoru, w tym przede wszystkim korespondencji prowadzonej na bieżąco w różnych sprawach przez zakonników, a także księgi zmarłych członków konwentów (*liber mortuorum*)⁴⁴, ksiąg profesji i rachunków klasztornych⁴⁵.

Do rozważań nad budową kościoła i rozplanowaniem obiektów klasztornych wykorzystano źródła ikonograficzne⁴⁶ i kartograficzne⁴⁷, zgromadzone głównie we wspomnianych już zbiorach dawnego archiwum miejskiego w Elblągu, przechowywane obecnie w Archiwum Państwowym w Gdańsku.

⁴⁰ *Acta Capitulorum Generalium*, vol. I–IV, recensuit B.M. Reichert [w:] *Monumenta Ordinis Praedicatorum Historica*, vol. III–IV, VIII–IX, Romae 1898–1900.

⁴¹ Rejestry korespondencji generałów i prokuratorów generalnych Zakonu Dominikanów dotyczące prowincji polskiej zestawil w niekompletnej formie w załączeniu do edycji akt prowincji polskiej F. Madura, *Supplementum ex registris litterarum Magistrorum et Procuratorum generalium* [a. 1451–1600].

⁴² S. Grunau's *preussische Chronik*, Bd. I–III, hrsg. von M. Perlbach, R. Philippi, P. Wagner (Die preußischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts), Leipzig 1876–1896. Na temat kroniki zob. S. Zonenberg, *Kronika Szymona Grunaua*, Bydgoszcz 2009.

⁴³ *Die Danziger Chroniken*, hrsg. von T. Hirsch [w:] *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 4, Leipzig 1874; *Memoriale domini Lucae episcopi Warmiensis* [w:] *Scriptores rerum Warmiensium*, hrsg. von C.P. Woelky, Bd. II, Braunsberg 1889; *Peter Himmelreichs, Elbinger Chronik*, hrsg. von M. Toeppen (Die Preussischen Geschichtsschreiber des XVI. und XVII. Jahrhunderts, Bd. IV/2), Leipzig 1881, s. 3–53.

⁴⁴ Wzmianka o niej znajduje się w dokumencie wystawionym przez dominikanów elbląskich w 1472 r., w którym wspominając o zobowiązaniach modlitewnych, zapewniono, że dobrodziei i jego krewni zostaną wpisani do klasztornej kalendarza, APG, Akta miasta Elbląga, dokumenty, 368/II, 75, „vnde sy czu schreyben yn das kalendarium”. Zob. aneks 1, dokument nr 3 na końcu książki. Na temat zachowanych nekrologów klasztornych w prowincji polskiej dominikanów zob. K. Kaczmarek, *Fratres laici – o liczbie i roli konwersów w średniowiecznej prowincji polskich dominikanów na przykładzie klasztoru we Wrocławiu* [w:] *Duchowieństwo i laicy*, red. A. Wałkowski, Warszawa 2010, s. 79–80; T. Gałuszka, K. Kaczmarek, *Fratres apud Sanctam Crucem. Z badań nad dziejami dominikanów w Brzegu*, Poznań 2018, s. 109–111.

⁴⁵ Na potencjał tego typu źródeł wskazuje, oparta głównie na analizie zachowanych rachunków, praca dotycząca życia codziennego dominikanów w Brzegu, zob. K. Kaczmarek, *Życie codzienne w klasztorze dominikanów w Brzegu* (Studia i Źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego w Krakowie, t. 26), Poznań 2024.

⁴⁶ APG, Rękopisy elbląskie, 492/449, S.G. Fuchs, *Ecclesiastica elbingensia...*; APG, Kolekcja elbląskich planów i map, 1151/56; 1151/58.

⁴⁷ APG, Rękopisy elbląskie, 492/834, C. Ramsey, *Beschreibung der Königlichen Stadt Elbing in Preussen*; APG, Kolekcja elbląskich planów i map, 1151/191.

4. Metoda i konstrukcja pracy

Stan zachowania źródeł uniemożliwia pełne przedstawienie wszystkich zagadnień poruszonych w książce. W takim przypadku starano się zaprezentować ogólny obraz zjawiska, korzystając ze źródeł normatywnych (komentarzy do reguły i konstytucji zakonnych) oraz opracowań syntetycznych i analitycznych poświęconych poszczególnym kwestiom. Stosując metodę porównawczą, ukazano funkcjonowanie konwentu w Elblągu na szerokim tle dziejów innych klasztorów kontraty pruskiej i całej prowincji zakonnej. Analizy pochodzenia terytorialnego zakonników oparto na metodzie geograficznej, a rozważania nad ich narodowością (pochodzeniem etnicznym) – na metodzie filologicznej.

Książka składa się z pięciu rozdziałów. W rozdziale 1 (*Fundacja klasztoru i jego miejsce w przestrzeni miasta*) przedstawiono ogólne ramy działalności dominikanów w Elblągu oraz kontekst powstania klasztoru i jego miejsce w topografii sakralnej miasta. Wskazano na podstawy materialne funkcjonowania konwentu, a także kwestie związane z budową oraz wyposażeniem kościoła i klasztoru. W rozdziale 2 (*Organizacja i funkcjonowanie konwentu*) omówiono organizację wewnętrzną konwentu (funkcje i urzędy), w tym pieczęcie zakonne. Przedstawiono w nim także szacunki na temat liczebności i składu osobowego konwentu oraz informacje o roli klasztoru w ramach kontraty pruskiej i prowincji polskiej. Rozdział 3 (*Życie religijne i relacje klasztoru z otoczeniem społecznym*) poświęcono działalności duszpasterskiej i związkom dominikanów z mieszczaństwem oraz aktywności zakonników poza Elblągiem. W rozdziale 4 (*Życie intelektualne zakonników*) omówiono organizację i działanie szkoły klasztornej dominikanów w Elblągu na tle systemu szkolnego funkcjonującego w kontrze pruskiej i całej prowincji polskiej zakonu. Uwzględniono przy tym zachowane dane na temat personelu nauczającego w szkole (lektorów, magistrów studentów) i studiów zagranicznych odbywanych przez wybranych zakonników. Oddzielnie zaprezentowano kwestie dziejów i zasobu biblioteki klasztornej oraz nieliczne zachowane wzmianki o działalności pisarskiej zakonników związanych z konwentem w Elblągu.

Ostatni rozdział 5 (*Kryzys i upadek fundacji oraz próby odzyskania kościoła i klasztoru*) przedstawia rozwój reformacji i kryzys wewnętrzny w klasztorze, który doprowadził do jego upadku. Podjęto w nim również kwestię działań podejmowanych przez władze zakonne w celu odzyskania kościoła i klasztoru, zakończonych ostatecznie niepowodzeniem.

Dopełnieniem omawianych zagadnień są aneksy umieszczone na końcu pracy. Zawierają one edycje dokumentów dotyczących dziejów klasztoru oraz wykazy zakonników związanych z Elblągiem, w tym między innymi tych pełniących funkcje

przeorów, lektorów i studentów szkół generalnych⁴⁸. W aneksach umieszczono ponadto: zestawienie zapisów testamentowych na rzecz dominikanów, dane na temat pochodzenia terytorialnego i związków zakonników z mieszczaństwem oraz katalog pieczęci przeorów i konwentu. Całość wykładu dopełniają mapy, ryciny i zdjęcia związane z wybranymi zagadnieniami omawianymi w pracy.

⁴⁸ W pracy i aneksach przyjęto zasadę spolszczania imion zakonników.